

ПЕДАГОГИКА ИЛИМДЕРИ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCE

Абдуллаева Р.

ЧАКЧЫЛ ТҮРМӨКТӨРДҮН СИНТАКСИСТИК ТАБИЯТЫН ОКУТУУ

Абдуллаева Р.

ОБУЧЕНИЕ СИНТАКСИЧЕСКОЙ ПРИРОДЫ ДЕЕПРИЧАСТНОГО ОБОРОТА

R. Abdullaeva

TEACHING THE SYNTACTICAL NATURE OF MISRELATED PARTICIPLES

УДК: 378.016:82.085

Макала окутууда татаалдыкты жараткан чакчыл түрмөктөрдүн синтаксистик табиятын, грамматикалык түзүлүшүн, интонациялык, семантикалык өзгөчөлүктөрүн аныктоонун негизинде окутуунун айрым жагдайларына арналды.

Негизги сөздөр: окутуу, чакчылдар, атоочтуктар, чакчыл түрмөктөр, татаал сүйлөм, багыныңкы сүйлөм, сөз тизмеги, сүйлөм мүчөсү.

Статья посвящена некоторым обстоятельствам деепричастного оборота, в которой создает проблем в обучении на основе определения синтаксической природы, грамматического строя, интонационных и семантических особенностей.

Ключевые слова: обучение, деепричастие, причастия, деепричастные обороты, сложное предложение, придаточное предложение, порядок слов, члены предложения.

This article is related to some teaching conditions of misrelated participles which created the difficulties in teaching on basis of defining the syntactical nature, grammatical structure, intonation and semantic peculiarities.

Key words: teaching, adverbial participle, participles, misrelated participles, compound sentence, dependent clause, order of words, members of sentences.

Орто мектептин окуу программасында кыргыз тилинин синтаксистик материалдары басымдуу орунду ээлеп, төрт баскычта окутулат: алгачкы маалыматтар башталгыч класстарда, андан кийин 5-класста, ырааттуу курсу 8-9-класстарда жана өздөштүрүлгөндөрдү кайталоо 10-11-класстарда.

Кыргыз тилиндеги чакчылдар жөнүндөгү алгачкы маалыматтар 7-класста өтүлүп, ал эми **чакчыл түрмөктөр татаал сүйлөм өтүлгөн учурда** 9-класста тереңдетилет. Чакчыл түрмөктөр бир нече класстарда өтүлгөнүнө карабастан, түрмөктөр мектепте кыйынчылык менен өздөштүрүлүп келүүдө. Ошондуктан мугалим окуучуларга чакчыл түрмөктөр жөнүндө түшүнүк берүүгө арналган сабакта этиштин чактарын кайталап, көнүгүүлөрдү иштетүү менен бирге чакчылдарды кайталап, чакчыл түрмөктөрдүн негизги уюштуруучу компоненти чакчылдар экендигин, чакчылдар аркылуу уюшулуп, бир суроого жооп берип, сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарган, өз ара маанилик жана грамматикалык жактан ажырагыс бир бүтүндүктү түзгөн сөздөрдүн тизмеги чакчыл түрмөктөр деп аталары мектеп окуучу-

ларына мисалдар аркылуу байкаттыруу талапка ылайык.

М: Таягына сүйөнүп, Каныбек бийик асканын башында ырдап турат. (К.Ж.)

Кеп көтөрбөй, жакшы болбойт. Жер көтөрбөй, күлүк болбойт. (Мак.) Жалкоо аталганча, жакшы өнөр изде. (Мак.) Тоодон келе сала, Байымбет бедесин чабууга киришти. Жогорудагы “таягына сүйөнүп”, “кеп көтөрбөй, жер көтөрбөй”, “жалкоо аталганча”, “тоодон келе сала” деген чакчыл түрмөктөр, булар өзүнчө сүйлөм эмес, баары биригип келип сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткарган, бышыктоочтор. Чакчыл түрмөктөр жазууда үтүр менен ажыратылат. Үтүр белгисине карап, татаал сүйлөм деп чаташтырылган учурлар мектеп практикасында көп кездешет. Мындай чаташууга жол бербөө керек.

Ал үчүн синтаксистик конструкциялардын айрымдары сүйлөм тизмегинде интонациялык жактан ажыратылбай туташ түзүлүштө келерин, ал эми чакчыл түрмөктөр өзүнчө интонацияга ээ экендигин баса белгилеп, бирок аны интонациясына карап, багыныңкы сүйлөм катары карабастан чакчыл түрмөктөргө коюлуучу тыныш белги катары кароо керектигин түшүндүрүү керек. Көбүнчө сүйлөм тизмегинде чакчыл түрмөктөн кийин коюлган үтүр белгисин негиз кылып, багыныңкы сүйлөм деп ажыратып койгон учурлар мектеп практикасында көп кездешет.

Чакчыл түрмөктөр менен багыныңкы сүйлөмдөрдү айрымалоодо, алардын чегин так ажыратууда, окуучулар ар биринин өзүнө тиешелүү грамматикалык түзүлүшүн, интонациялык, семантикалык өзгөчөлүктөрүн так билүүлөрү керек. Анткени чакчыл түрмөктөр өзүнө тиешелүү айкындооч мүчөлөрү бар багыныңкы сүйлөмдөргө чындыгында окшош.

Демек, окутууда адегенде чакчылдар менен багыныңкы сүйлөмдөрдүн теориялык маселелерин аныктап, ал боюнча терең түшүнүк берилүүгө тийиш, анткени илимий теориялык материалдар аны өздөштүрүүнүн өзөгү.

Окутууда татаалдыкты жараткан чакчыл түрмөктөрдүн синтаксистик табиятын, анын багыныңкы сүйлөм түрүндө колдонулган учурларын жана татаал сүйлөмдүн тутумунда келген учурда аткарган милдеттерин, грамматикалык түзүлүшүн кандайча так айрымалоонун айрым жагдайларына токтолуу менен

кыргыз тилиндеги чакчылдарды терендетип окутуу бул маселелерди чечүүгө” кол кабыш” кыларын белгилеп кеткибиз келет.

Чакчыл түрмөктөрдүн синтаксистик табиятын туура аныктоо үчүнанын өзүнө тиешелүү грамматикалык түзүлүшүн, синтаксистик катышта турган сүйлөм мүчөсүн же жалпы эле сүйлөм менен байланышын, башка синтаксистик конструкциялар менен болгон катышын тактап алуу зарыл.

Жогоруда айтылгандай, атоочтук жана кыймыл атоочтук конструкциялар сүйлөм тизмегинде интонациялык жактан ажыратылбай, туташ түзүлүштө келет. Ал эми чакчыл түрмөктөрдүн сүйлөм тизмегинде өзүнчө интонацияга ээ болушу, аны багыныңкы сүйлөм катары көрсөтөт, (бирок аны айрымалай билүү керек) бул - биринчиден.

Экинчиден, чакчыл түрмөктөрдүн түзүлүшүндө атооч жөндөмөдөгү ээ катышпайт, эгер баш мүчөлөр катышса, аны чакчыл түрмөк эмес, багыныңкы сүйлөм катары кароо керек. М: Колун көтөрүп, Данияр ордунан тура калды. (Ч.А.) Көнүлү көтөрүлүп, Мыскал ал жакты өз үйүндөй сезд. (Т.С.) деген эки сүйлөмдү салыштырып карап көрөлү.

Биринчиси – чакчыл конструкция катышкан жөнөкөй сүйлөм. Ээси – Данияр; баяндоочу – тура калды. К а н т и п ? – колун көтөрүп – чакчыл түрмөктөн болгон бышыктооч, тура калды деген негизги кыймыл-аракеттин маанисин толуктады; өзүнө тиешелүү ээси жок. Демек, чакчыл түрмөк катышкан сүйлөм. Экинчиси – чакчылдардан түзүлгөн багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм, көңүлү көтөрүлүп деген чакчыл формада аяктаган конструкциянын өзүнө тиешелүү ээси (көнүлү) бар. Ошондуктан ал – багыныңкы сүйлөм.

Жогоруда айтылгандардын негизинде мындай тыянакка келүүгө болот:

1) чакчыл түрмөк да, баяндооч да – экөө тең бир эле ээге тиешелүү кыймыл-аракетти билдирсе, чакчыл түрмөк сүйлөмдүн бир мүчөсү болот;

2) чакчыл түрмөк менен баяндооч ар башка ээге тиешелүү кыймыл-аракетти билдирсе, анда чакчыл түрмөк багыныңкы сүйлөмдүн кызматын аткарат, тактап айтканда, сүйлөм болуш үчүн чакчылдын өзүнө тиешелүү ээси болуш керек.

Үчүнчүдөн, атоочтук жана кыймыл атоочтук түрмөктөрдү уюштуруучу негизги компоненттер жөндөмө, таандык мүчөлөр менен өзгөрүлүп, сүйлөмдүн жайылма мүчөсү болушат, ал эми чакчыл түрмөктөр андай касиетке ээ эмес, бирок жайылма бышыктоочтук гана милдетти аткарат.

Төртүнчүдөн, чакчыл түрмөктөр багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу катары келип, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдү байланыштыруучу каражат катары да колдонулат.

Бешинчиден, чакчыл түрмөктөр бүткөн айрым бир ойду билдире албайт, ал эми багыныңкы сүйлөм-

дө тыянактуу ой айтылат да, интонациялык жактан андан ажыратылып, жазууда үтүр белгиси коюлат.

Демек, чакчыл түрмөктөрдү окутууда аны синтаксистик катышта турган, негизги кыймыл-аракетти билдирген башка сүйлөм мүчөсү менен тыгыз байланышта кароо керек. Тактап айтканда, ар кандай түзүлүштөгү чакчыл түрмөк негизги кыймыл-аракеттин ишке ашышынын кандай мүнөздүү белгилерин билдирип жаткандыгы негизги орунда турат жана чакчыл түрмөктөрдүн бардык компоненттери биригип, кандай маанини билдириши, негизги кыймыл-аракет менен болгон катышы жана интонациясы биримдикте каралышы керек.

Чакчыл түрмөктөр менен багыныңкы сүйлөмдөрдүн грамматикалык түзүлүшү ар башка, б.а. чакчыл баяндоочтуу багыныңкы сүйлөмдөр дайыма эки тутумдуу болушат. Ошондуктан сүйлөмдүн баяндоочу катары колдонулган чакчылдар аркылуу берилген кыймыл-аракеттин ким тарабынан аткарылганы дайыма белгилүү болуп, сүйлөмдүн баш мүчөлөрү өз ара предикативдик катышты түзүп турат. Чакчыл түрмөктөр мындай касиетке ээ эмес, б.а. аларда өзүлөрүнө тиешелүү грамматикалык ээ болбойт. Демек, чакчыл түрмөктөрдүн тутумундагы сөздөр өз ара канчалык даражада синтаксистик бөлүктөргө ажыраганы менен сүйлөмдүн талабына жооп бере албайт. Анткени сүйлөмдүн эң негизги белгиси болуп баш мүчөлөр эсептелет эмеспи.

Жыйынтыктап айтканда, чакчыл түрмөктөрдүн өзгөчөлүктөрүн окуучуларга жеткиликтүү түшүндүрүүдө жогорудагыларды эске алуу менен бирге чакчыл түрмөктөрдү чакчыл формадагы этиштер гана уюштурарын; чакчыл түрмөктөрдү семантикалык түрлөргө бөлүштүрүүдө аларды уюштуруучу чакчыл мүчөлөрдү эске алууну, б.а. кайсы чакчыл форма кандай маанидеги түрмөктү уюштура тургандыгын; чакчыл түрмөктүн мааниси негизги кыймыл-аракетти билдирген сүйлөм мүчөсүнө байланыштуу аныкталарын терең түшүндүрүүнү эске алуу зарыл.

Ошентип, чакчыл түрмөктүн жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөгү мааниси көп кырдуу. Ал адабий тилибизде кеңири колдонулуп, ой-пикирдин көркөмдүү жана элестүү болушу үчүн да кызмат кылат. Чакчыл түрмөктүн өнүгүшү жана калыптанышы улуттук тилдин көрүнүшү да болуп саналат.

Ошондуктан кыргыз тилиндеги чакчыл түрмөктүн синтаксистик кызматы илимий-теориялык жактан атайын изилдөөнү талап кылган негизги проблемалардан.

Адабияттар:

1. Иманов А. Кайбылдаев А. Сапарбаев А. Усубалиев Б.: Кыргыз тили: 8-9-кл. Синтаксис 2-б. Б.: Мектеп, 2002
2. Исаков Б. Кыргыз тили: 5-6-кл. окуу китеб. Б.: Мектеп, 2000.
3. Сапарбаев А. Синтаксистик окуунун негиздери.–Б.: Кыргызстан, 1997.
4. Өмүралиев Б. Кыргыз тилинин синтаксисин окутуунун методикасы. - Бишкек: Мектеп, 1991.
5. Өмүралиев Б. Кыргыз тили: 8-9-класстар үчүн окуу китеби. 2-б. Синтаксис. - Бишкек: Мектеп, 1992.

Рецензент: д.пед.н., профессор Чыманов Н.А.